

Кутуєв П. В.

ФРАНКОВА ПЕРЕОРІЄНТАЦІЯ: ЗАСАДНИЧІ ПРИПУЩЕННЯ ТА ІМПЛІКАЦІЇ ДЛЯ СОЦІОЛОГІЧНОГО ТЕОРЕТИЗУВАННЯ¹

У статті проаналізовано спроби А. Г. Франка переОРІЄНТУвати соціологічну теорію з європоцентризму на орієнтоцентризм, виявлено як її переваги у зіставленні з конкуруючими школами, так і обмеження.

Без спільної історії всієї Афроазійської ойкумени,
інтегральною частиною якої був Оксидент, західна
Трансмутація була б просто немислимою.

М. Годжсон

Осягнення спрямування динаміки модерної світ-системи, що, на думку багатьох дослідників, які належать до різних наукових шкіл, перебуває у фазі кризи, є можливим лише за умови концептуалізації її витоків. Серед найвпливовіших соціологічних теорій походження модерного соціокультурного та економічного ладу варто згадати розвідки Д. Ландеса та І. Валерстаїна, які представляють парадигматично протилежні підходи трактування походження модерну: перший орієнтується на ідеї М. Вебера, а другий висуває власну версію матеріалістичного розуміння історії. Втім, попри принципову незгоду між цими панівними теоріями, вони сходяться на інтерпретації походження модерну в термінах піднесення Заходу. Зосереджуючись на генезі західного модерну, сучасні суспільні науки втрачають можливість запропонувати адекватний інструментарій для осягнення глобальної реальності. Сприйняття «глобалізації» як процесу, що розпочався нещодавно, віддзеркалює панівний стиль дискурсу в категоріях окремих суспільств, країн, національних економік та інтернаціональних відносин між ними.

Виклик цьому інтелектуальному консенсусу кинув професійний теоретик-«іконоборець» А. Г. Франк [1], який у своєму останньому трактаті «ПереОРІЄНТАція» [2] претендує на реалі-

зацію завдання, яке поставив Енгельс перед зорієнтованими на історичний матеріалізм дослідниками, тобто на здійснення переоцінки всесвітньої історії та соціальної теорії. Франк звинуватив соціологічний дискурс у європоцентризмі та реінтерпретував його з позиції глобального цілого. Дослідник вважає, що використання категорій, похідних від ідеї про сучасний світ як сукупність національних держав, створює хибне враження реального існування ізольованих соціальних, економічних та політичних «одиниць», які лише тепер стають взаємопов'язаними завдяки глобалізації, тому такий підхід позбавлений будь-якої наукової цінності.

Незважаючи на оригінальність, продуктивність та евристичну провокативність позиції А. Г. Франка, його погляди не стали предметом осмислення й обговорення серед вітчизняних учених. Хоча критичний аналіз, оцінка та розвиток теоретико-методологічних засад дослідницької програми Франка уможливило як краще розуміння витоків сучасного світового ладу, так і місця окремих країн у ньому. Відповідно опанування аналітичним інструментарієм А. Г. Франка, за умови його модифікації, озброює дослідника адекватними засобами оцінки ситуації у світовій системі [3] та перспектив пострадянських держав на кшталт України в рамках цієї системи.

¹ This article was prepared during ray fellowship at Oxford Brookes University funded by the Vice-Chancellor's Development and Innovation Fund.

Метою нашої студії є оцінити теоретико-методологічні засади спроби А. Г. Франка «переорієнтувати» соціологію розвитку та модернізації із західноцентризму на орієнтоцентризм та визначити її інтелектуальну релевантність для соціологічного аналізу й адекватності практичним завданням формування політики розвитку.

Окреслюючи інтелектуальні кордони власної дослідницької програми, Франк визначає принципи ганджі західного соціологічного дискурсу. Головна вада соціального теоретизування, за А. Г. Франком, - це європоцентризм дослідників, притаманний практично всім мислителям - від традиційних, Маркса і Вебера до К. Полані, Броделя й Валерстайна, та й самого Франка (європоцентристськими дослідник вважає свої праці до кінця 80-х рр.). Франк прагне довести свої теоретико-методологічні ідеї до логічного завершення та наповнити їх реальним, емпіричним змістом. У Франковій концепції 1960–1980-х рр. переважала ідея капіталістичної світової системи, що «народилась» у 1492 р. - тобто з інкорпорацією Нового світу до світу Старого, - натомість теоретизуванню 1990-х рр. притаманне звернення до такого дослідницького питання: які саме системні події передували подорожам Колумба та Васко да Гама?

«Мудрість» свого головного опонента - європоцентризму - Франк підсумовує у такий спосіб: «По-перше, європоцентристи не лише відмовляються порівнювати, але й не схильні приймати порівняння із рештою світу, а саме за такого підходу можна виявити подібність не тільки між інституціями та технологіями, а й між структурними та демографічними факторами, що їх генерують. По-друге, ці порівняння демонструють, що так звана європейська винятковість не була винятковістю взагалі. По-третє, реальною проблемою є не те, що трапилось тут або будь-де, а чим були глобальні структури та сили, які й спричинили процеси, що мають місце всюди...» [4]. Європоцентристська соціальна теорія, що має своїм корелятом орієнталізм, намагається позначити кордон між Заходом і Сходом, виходячи з припущень про внутрішню притаманність (або відсутність) джерел розвитку суспільства та про прогресивну (або регресивну) спрямованість змін.

До своїх інтелектуальних попередників Франк зараховує американського антрополога Ерика Вулфа, який у праці «Європа та народи без історії» [5] довів хибність уявлення про «неісторичні» народи. Франк не приховує, що дихотомію культури та структури він завжди вирішував на користь структури, визнаючи її первин-

ність. У цьому аспекті на мислення Франка вплинули, за його власним свідченням, лекції структурно-функціоналістськи налаштованих антропологів Раймонда Фірта та Меєра Фортеса.

Як методологічний дороговказ Франк пропонує використовувати аксіому історика Китаю Дж. Фербанка: «Ніколи не намагайтесь починати із самого початку. Історичне дослідження рухається назад, а не вперед... Дозвольте проблемі вести вас назад» [6]. Саме цим пояснюється Франкове незадоволення спробами визначення дати народження світової системи XVI ст. (І. Валерстайн) або навіть XIII ст. (Дж. Абу-Ладжход), не кажучи вже про 1800 р., запропонований Е. Вульфом, як момент виникнення капіталізму. За Франком, Валерстайн імпліцитно визнає те, що насправді світова система є старшою, ніж ті 500 р., які він їй приписує, оскільки американський дослідник погоджується з існуванням Кондрат'євих циклів і до 1550 р., а останні виступають як *differentia specifica* світової системи. Іншим джерелом натхнення Франкової інтерпретації світової історії стали дослідження історика ісламу Маршала Ходжсона. За допомогою такого аналітичного інструментарію Франк подовжує вік Абу-Ладжходової світової системи XIII ст. як у минуле, так і в сучасність. Відтак вік Франкової світової системи становить 5000 р. (таке датування викликало гостру критику з боку Валерстайна, який саркастично запитував: «Чому б не розпочати відлік від австралопітеків або навіть до появи гомінідів?» [7]).

«ПереОРІЄНТация» реінтерпретує тезу Броделя - Валерстайна про існування численних світових економік та пропонує ідею єдиної світової економіки, у рамках якої Європа не лише не була, а й не могла бути гегемоном. Відповідно, витоки нашої епохи, якщо скористатись підзаголовком відомих книг К. Полані та Дж. Аррігі, не можуть локалізуватись у Європі. Замість того щоб стати наріжним каменем «модерної історичної системи», Європа лише *приєдналась* до вже існуючої світової економіки / системи, суттєво зміцнивши наявні раніше зв'язки низької інтенсивності з цим утворенням.

Завдання-максимум, яке ставить перед собою Франк у «ПереОРІЄНТацияі», - це заперечення ідеї «великої трансформації», яка, на думку К. Полані, зародившись у Західній Європі, стала вододілом між модерним ринковим суспільством та соціальними відносинами минулого, які базувались на взаємообміні та перерозподілі. Велика трансформація мала місце, вважає Франк, але корені її лежать за межами Європи та в набагато віддаленішому минулому, ніж XVI ст.

Маркса-Вебера-Броделя-Валерстайна та XVIII-XIX ст. К. Полані. Паралельно Франк одстоює ідею про інституції як похідну - проте аж ніяк не чинник - економічного процесу та його імперативів, що радше інституційно інструменталізуються, а не детермінуються, позаяк інституції є адаптивним інструментом, що походять - а не спричиняють, на протипагу думці К. Полані - із соціальної закоріненості економічного процесу.

Для Франка доконаним є той факт, що методологічні помилки змушують дослідників дотримуватись хибного припущення про Європу як місце народження світ-економіки, яка побудувала світову економіку навколо себе, та вважати цю тезу аксіомою, з якої випливає викривлене сприйняття світової історії.

Усупереч своєму амбівалентному ставленню до марксизму доби теорії залежності, Франк гостро критикує цю інтелектуальну традицію (яка мала б імпонувати йому своїм історичним матеріалізмом): саме ототожнення поглядів Маркса з Веберовою теорією та долучення до цих двох класиків Валерстайна і дає змогу сконструювати «ідеальний тип» європоцентризму. Головний Франків закид на адресу марксизму полягає в тому, що прихильники цієї дослідницької програми, хоча і віддають належне ролі економічного базису у формуванні інших інституцій суспільства, та не спроможні усвідомити, що кожне конкретне суспільство перебуває під впливом інших, більше того, всі суспільства детермінуються насамперед своєю участю в єдиній світовій економіці. Франк вважає, що Маркс заперечував існування світової економіки, натомість Ленін лише частково визнавав цей феномен, згідно з його теорією імперіалізму, яка теж мала європейське коріння. Навіть Р. Люксембург, яка, за Валерстайном, однією з перших серед марксистів зрозуміла центральність світової капіталістичної економіки, припускала існування некапіталістичних регіонів, необхідних для експансії капіталізму. Відповідно, ключовим завданням соціологічного теоретизування стає не перевірка часткових тверджень «класиків» про окремі елементи світової системи, а холистичний аналіз цієї системи.

Франк демонструє, що, незалежно від розмаїтості «способу» або «способів» виробництва, набагато важливішим є участь суспільства в єдиній світовій економіці, участь, сприйняття якої лише викривляється неадекватним наголосом на ролі «способу виробництва». Франк не задовольняється індуктивною систематизацією емпіричного матеріалу та пропонує холистичну теоретичну модель, здатну охопити весь світ. Франк згадує,

що його син, історик за фахом, так підписав книжку з історії, яку він подарував засновнику теорії 5000-річної світової системи: «Від дослідника дерев досліднику лісу».

Франк визначає свій підхід як функціоналістський - він аналізує «функції» у рамках структури системи, що несподівано наближає його методологію до Парсонсової, зайвий раз демонструючи недоцільність гострого протиставлення різних дослідницьких програм. Намагаючись описати динаміку світової системи в адекватних термінах, Франк послуговується концептуальною мовою, яка напрочуд зближує його з органістами еволюційного стибу: він порівнює потоки товарів та грошей у «тілі» світової економіки з кров'ю, яка транспортує кисень серцево-судинною системою. «Світова економіка також має скелет та інші структури, - продовжує Франк... . Наша світова економіка та «система» не є незалежною від екології або космосу [цей пасаж ще більше наближає Франка до Парсонсових міркувань про телічну систему (telic system). - П. К./, з яким вона перебуває у стані взаємодії» [8].

Позаяк піднесення Заходу відбулося відносно нещодавно, його слід розглядати як феномен, історія якого є нетривалою. Навіть начебто антиєвропоцентристська думка Броделя про винахід та подальше маніпулювання історією європейцями не відповідає дійсності через наявність практики історичних досліджень у рамках інших цивілізацій, представники яких часто пропонували набагато відкритіше бачення світу, ніж їхні західні колеги. Врешті-решт історія Індії, створена середньовічним арабським істориком, є значно толерантнішою до ідентичності «іншого» у зіставленні з європейським дискурсом пізніших епох навіть XIX ст. [9].

За Франком, Європа має розчинитися в Афроевразії, або, за висловом А. Тойнбі, в Афризії. Така візія має прийти на зміну інтерпретації світової історії - у тому числі й незахідної (за приклад править сприйняття давніх цивілізацій Близького Сходу як предтеч європейської цивілізації) - як прелюдії піднесення Заходу. Франкова «ПереОРІЄНТация» відкидає звичний погляд на історію світу як такого, що обертається й обертався навколо Європи та був сформований європейцями. Він обмежує часову перспективу свого аналізу періодом 1400-1800 рр. та пропонує глобальний погляд на економічну історію цього періоду. Така глобальна перспектива необхідна для досягнення процесів на кшталт «піднесення Заходу», «розвитку капіталізму», «гегемонії Європи», «піднесення й занепаду над-

потуг» та «східноазійського дива». Розвиток внутрішніх структур не генерував жодної з перелічених подій; їх слід розглядати як частину розвитку єдиної світової економічної системи. Навіть більше, Європа не мала жодних конкурентних переваг, які їй зазвичай приписують (раціональність, ефективні інституції, підприємливість, розвинені технології тощо). Франк схильний сприймати всі ці пояснення як такі, що ґрунтуються на расовому підході. Навіть експлуатація Європою Нового світу не стала чинником її гегемонії. Натомість «Європа використала свої американські гроші, щоб насильницьким шляхом долучитись до азійського виробництва, ринків, торгівлі, тобто отримати прибуток від взаємодії з Азією, яка мала панівну позицію у світовій економіці» [10]. «Світ-економіка», або «світ-система», центром якої була Європа, у жодному разі не могла претендувати на звання «всесвітньої»; навпаки, вона була незначним і (впродовж тривалого часу) маргінальним гравцем реальної світової економіки, маючи єдиний засіб участі в ній - колоніальний грабунок Америки. «Якщо якісь регіони і були панівними у світовій економіці до 1800 р., то вони містилися в Азії. Якщо економіка якоїсь країни і займала «центрально» позицію та відіграла ключову роль у світовій економіці та її можливій ієрархії «центрів», то це був Китай» [11]. Такі країни, як Португалія XVI ст., Голландія XVII ст. та Британія XVIII ст. не могли претендувати на гегемонію ані економічно, ані політично, програючи за всіма параметрами - навіть якщо розглядати їх як одну сукупність - економікам Азії, таким як Китай за правління династій Мін та Цин, Індії доби Великих Моголів і навіть Сефевідському Ірану й Оттоманській Імперії. Піднесення Східної Азії, яке відбувається сьогодні, також не вписується у звичні канони західного / західноцентристського суспільствознавства і повинно розглядатись не як ізольований розвиток певного регіону, а в контексті постійних змін центрів гегемонії у світовій системі. Франк потверджує, що перерва у гегемонії Китаю в світовій системі тривала лише двісті років, і сьогодні ми спостерігаємо її відродження.

Всупереч власним поглядам періоду теорії залежності, Франк вважає, що самий факт відкриття та колонізації Нового світу не змінив статусу Європи та не надав їй жодних переваг порівняно з Азією та Африкою. Майбутній триумф європейського капіталізму в XVIII-XIX ст. було б напрочуд важко передбачити на момент «народження» Валерстайнської капіталістичної світ-економіки. Адам Сміт висловлював справедливу

для доіндустріальної епохи тезу про те, що Китай значно багатший, ніж будь-яка частина Європи. Лише після промислової революції та початку колонізації Азії Китай починають сприймати не як взірчево організоване суспільство, а як глухий кут цивілізації. Розвиток науки, техніки та поступ загальної раціоналізації картини світу в XVI-XVII ст. був всесвітнім феноменом, і Європа не відіграла у цьому процесі визначальної ролі. Навпаки, як вважає Франк, саме Схід на думку європейських мислителів виглядав осередком економічного процвітання, політичної стабільності та військової потуги. Він залишає без уваги питання, наскільки інформація європейських авторів про безмежні багатства Азії заслуговує на довіру. Так само як Колумб свого часу був схильний до необґрунтованого перебільшення багатств Нового світу, автори пізніших епох мали свої підстави співати осанну Азії. Просвітницько-моралізаторська критика суспільного ладу у себе вдома вимагала пошуку зовнішнього ідеалізованого взірця соціально-політичного устрою. Логічно припустити, що така ідеалізація Орієнту була зворотним боком орієнталізму й водночас його підготовчою стадією.

Франк вважає, що європейська соціальна думка XIX ст., здійснивши перегляд минулої, більш збалансованої інтерпретації світової історії, суттєво регресувала порівняно з європейськими мислителями попередніх епох, не кажучи вже про ісламську історіографію, яка спромоглась уникнути ісламоцентризму. Найпоследовніше ця європоцентрична тенденція до універсалізації партикулярного втілилась у працях Маркса і Вебера: обидва мислителі, переконаний Франк, розглядали «капіталістичний спосіб виробництва» як суто європейський феномен, що з часом нав'язувався / запозичувався іншими суспільствами. Яскравою прикметою Марксового орієнталізму є його концепція застійного азійського способу виробництва, з яким корелює централізований деспотизм як природна модель врядування для Сходу. Розвинена пізніше К. Вітфогелем концепція «східного деспотизму» стала за доби холодної війни полемічною зброєю проти марксизму та комунізму, незважаючи на свої марксистські витоки. Європейська країна - Англія - була для Маркса втіленням майбутнього як для відсталіх регіонів Європи, так і світу в цілому. На противагу європейському феодализму з його потенціалом трансформації у напрямі капіталізму, азійський спосіб виробництва потребував зовнішнього поштовху для об'єднання автаркічних мікрокосмів сільських громад мережею ринку. Франк вважає, що теза про автар-

кічність сільських громад суперечить централізованому характеру деспотизму, притаманному суспільствам Сходу. Втім, таке зауваження є непереконливим на тлі стрункої аргументації Маркса на захист своєї позиції, згідно з якою підґрунтя деспотизму - саме у відсутності комунікації між розпорощеними спільнотами, нездатними через це до солідарної колективної дії. Франк намагається протиставити послідовному орієнталізму Маркса помірковано-агностичну позицію А. Сміта, який, не приховуючи захоплення багатствами Сходу, що значно перевищували тодішній економічний потенціал Європи, водночас утримувався від прогнозів щодо довготривалих наслідків зовнішньої експансії Європи. Значно спрощуючи складну та неоднозначну картину розвитку західної соціологічної теорії, Франк приписує більшості європейських мислителів погляд на події 1492 та 1498 рр. як на «відкриття» Європою світу, незважаючи на тривалу залежність Європи від Афроазії. Ця залежність, на думку бельгійського історика А. Пірена, була настільки сильною, що імперія Карла Великого була б неможливою без військової експансії, започаткованої Мухамедом. Франк також вважає, що більшість дослідників імпліцитно прийняли Кіплінгову метафору про «тягар білої людини» та поділяли погляд на Захід як носія цивілізації, на противагу варварському Сходу. Франк іронічно підсумовує позицію своїх опонентів у такий спосіб: «Рациональний дух і є тими відсутніми на Сході, секретними дріжджами, які в поєднанні з іншими факторами зумовили піднесення "Заходу". Без них азіати не мали жодної можливості розвинути капіталізм, а тому не могли "розвиватися" взагалі, ба навіть використовувати свої міста, виробництво та торгівлю. Також не варто звертати увагу на те, що католики у Венеції, так само як і в інших містах Італії, були доволі успішними... задовго до того, як Кальвін та інші подарували ці магічні дріжджі мешканцям Північної Європи... Проте Д. Ландес однозначно заявляє про наявність емпіричних даних на користь Веберової тези у своєму "Розкутому Прометейі" (1969) та в категоричній формі заперечує здатність мусульманської "культури" дозволити яку-небудь технологічну ініціативу. Але японці озброїлись "хризантемою і мечем" [Франк обіграє назву відомої книжки про Японію, що належала перу Р. Бенедикт. - П. К.] та зайнялися виробництвом й почали процвітати без допомоги західного колоніалізму та закордонних інвестицій, не кажучи вже про протестантську етику, і все це відбулося після їхньої поразки у Другій світовій війні. Тоді Дж. Аббег-

лен та Р. Белла спробували пояснити цей розвиток тим, що японці мали у своєму розпорядженні "функціональний еквівалент протестантської етики", натомість китайці-конфуціанці, на превеликий жаль, були обділені у цьому відношенні. Тепер, коли обидві країни є економічними лідерами, ця аргументація набула нового спрямування: саме східноазійське "конфуціанство" підганяє їхній рух уперед і догори» [12].

Суть Франкового пояснення піднесення Заходу полягає в тому, що країни Європи придбали собі квиток третього класу на азійський економічний потяг, потім взяли в оренду цілий вагон і лише у XIX ст. спромоглися замінити азіатів за кермом локомотиву (у цьому процесі певну роль відігравав колоніальний грабунок Америки). У діалектичному дусі Франк доводить, що цей зсув гегемонії з Азії до Європи відбувся не через слабкість Азії, а через її силу, натомість маргінальна позиція Європи та її економічна відсталість до 1750 р. допомогла їй зробити прорив.

Реалістичний образ суспільства як минулого, так і сьогодення можна відтворити за допомогою горизонтально-інтегративної макроісторії. Франк запозичує її ідею в Дж. Флетчера [13], але якщо останній пропонує шукати паралелі та взаємозв'язки в ранньомодерній історії глибше за поверховий шар політичної та інституційної історії, досліджуючи економічну, соціальну та культурну сфери зазначеного періоду, творець теорії розвитку недорозвитку обмежується аналізом самої лише економічної динаміки, яка і є ключем до розуміння, чому країни, розділені значними відстанями, мали ті самі проблеми.

Метою горизонтальної макроісторії для Франка є не стільки пошук темпоральних зв'язків (детермінація сучасного минулим), скільки ідентифікація локальної / регіональної реакції на події в інших частинах світу та паралельних процесів у світовій економічній системі в цілому. Ще у своєму трактаті 1970-х рр., присвяченому проблемам світового нагромадження, Франк зауважував: «Якби не було доцільним віднайти єдність певної події впродовж різних епох, суттєвим внеском (через те, що він є найнеобхіднішим та найменш зреалізованим) історії до історичного розуміння стало б успішне встановлення зв'язку між різними подіями та регіонами в один історичний період. Лише *спроба* дослідити та встановити взаємозв'язок різних, але одночасних подій у світовому історичному процесі або у трансформації всієї системи - навіть якщо за відсутності емпіричної інформації або теоретичної адекватності вона буде фрагментарною з огляду на фактологічну точність свого розгляду -

така спроба буде значним кроком у правильному напрямку (особливо в епоху, коли наше покоління має "переписати історію", щоб відповідати її потребі в історичній перспективі та розумінні єдиного історичного процесу в спільному сьогоденному світі» [14]. Звідси логічно випливає висновок про існування економічних циклів, які, за влучним висловом Й. Шумпетера, подібні не так до мигдаликів, що їх можна видалити, як до серцебиття всього організму. Емпіричні дані, вважає Франк, свідчать на користь існування цього циклічного серцебиття у різних регіонах світу, географічно віддалених один від одного, які зазвичай розглядають як автономні, натомість вони є частинами єдиної світової економіки. Бродель, коментуючи занепад ярмарків у Шампані наприкінці XIII ст., також звернув увагу на паралельні кризи, що охопили всю Європу. Американський соціолог Дж. Голдстоун запропонував більш послідовне пояснення паралелізму подій у різних частинах світу, доводячи, що періодичні занепади, яких зазнавали держави в Європі, Китаї та на Близькому Сході з 1500 до 1800 р., були результатом єдиного базового процесу. Основною тенденцією був приріст населення, зміни у структурі наявних ресурсів та зростання соціальних вимог не контрольованих аграрно-бюрократичними державами.

На тлі таких засадничих припущень логічним є Франкове заперечення панівної серед суспільствознавців візії Європи як цивілізації, якій вдалося модернізуватися власними зусиллями, а потім галантно запропонувати цю «модернізацію» азіатам та іншим народам: «Якщо вірити Заходу, - пише Франк, - деякі добровільно пристали на пропозицію "цивілізації" та "прогресу" завдяки "ефекту демонстрації". Інших треба було змушувати силою за допомогою колоніалізму та імперіалізму через те, що азіати, не кажучи вже про африканців, латиноамериканців, ба навіть деякі європейці (та й достатня кількість мешканців Північної Америки) начебто варились у власному соку традиціоналізму» [15].

Аналізуючи глобальну макроісторію як послідовність Кондратьєвих циклів піднесення та занепаду, кожен з яких тривав у середньому 500 р., Франк віднаходить цикл піднесення, котрий розпочався у 1400 р. та тривав до 1750 р. Починаючи з другої половини XVIII століття, на зміну піднесенню приходить цикл занепаду. Через тісний взаємозв'язок між собою, всі азійські суспільства зазнали кризи у цей період, але особливо гостро вона позначилась на Моголах, Сефевідах та Османах, не оминувши й дрібніші політичні утворення на кшталт центральноазійсь-

ких ханств. Франк у своєму поясненні чинників піднесення Заходу пропонує розглянути - згідно з рекомендацією Дж. Абу-Ладждод - занепад Сходу, як передумову такого прориву. Постійний потік американського срібла, що надходило до Азії через Європу, сприяв підвищенню попиту на локальних та експортних ринках в усьому світі й особливо в Азії. Наслідком стало посилення нерівномірності розподілу доходів із відповідним послабленням внутрішнього попиту та політичною нестабільністю.

Інтенсифікація проникнення європейців до Азії на тлі занепаду місцевих правителів породжувала залежність останніх від зовнішньої підтримки. Так, в Індії правлячий політичний клас об'єднався з британцями та приніс їм у жертву інтереси місцевих торговців. Водночас Китай залишався у центрі експансії світової економіки до кінця XVIII ст.: ще у 1793 р. тодішній китайський імператор почувався достатньо впевнено, щоб написати британському королю Георгу III наступне: «Як може переконатися Ваш посол, ми маємо у своєму розпорядженні все, що можна уявити. Для мене дивні предмети не мають жодної ціни, і ми не маємо жодної потреби у продуктах вашої мануфактури. Тому нам не потрібно імпортувати вироби закордонних варварів з метою обміну на продукти нашого виробництва» [16]. Отже, за Франком, економічна криза у Китаї не може датуватись раніше початку XIX ст.; британці починають активну торгівлю опіумом з Індії, і саме цей товар дає їм можливість змінити баланс торгівлі з Китаєм на свою користь. Пізніше, коли спроби китайського уряду з впровадження контролю за опіумною торгівлею створять загрозу британським інтересам, Британія послідовно оголосить Китаю дві Опіумні війни, демонструючи у такий спосіб слушність слів В. Пітта (старшого): «Коли торгівля на кону, вона є вашим останнім укріпленням; ви мусите або захистити її, або загинути» [17]. Спроби дослідників - навіть тих, хто намагався використати ідеї розвитку недорозвитку на азійському Ґрунті - пояснити кризу країн цього ареалу внутрішньою слабкістю, що генерувалася класовою структурою та конфліктом, відкидаються Франком як такі, що ігнорують вплив світової економічної динаміки (цілого) на окремий регіон (частину цілого).

Вже для А. Сміта, якого Франк неодноразово цитує на підтримку власних поглядів (тим самим опосередковано підтверджуючи правильність Бреннерових закидів на його адресу в неосмітстві), було очевидним, що Новий світ забезпечив Західну Європу безпосередньо, а Східну

Європу - опосередковано, ресурсами, за які не надходила компенсація, паралельно створивши ринок для європейських товарів. Сміт також не мав жодних сумнівів щодо економічних переваг Азії порівняно з Європою: «Тепер [тобто на момент написання Смітового *opus magnum* у 1776 р. - П. К.] Китай значно багатший, ніж будь-яка частина Європи» [18].

Американське срібло й стало тим єдиним товаром, за допомогою якого європейці спромоглися проникнути на азійські ринки та отримали можливість включитися до обміну з метою здобуття азійських товарів. «Чи не є Америка, — запитував свого часу Бродель, — справжнім поясненням величчя Європи?» [19]. Інший дослідник, Х. Аруда, робить ще більш однозначний висновок, потверджуючи, що «комерційні інвестиції, що мали місце у колоніях та інтегрувалися до обертання купецького капіталу й до заходів меркантилістської політики, зробили суттєвий та стратегічний внесок до економічного зростання Західної Європи. Вони відкрили нові сфери для інвестування - області, в яких були надзвичайні можливості для зростання, а також мобільності й обертання капіталу... КОЛОНІЇ БУЛИ ВИГІДНИМИ» [20]. Франк також використовує розрахунки Е. Манделя з його класичної, але дещо застарілої, «Марксистської політичної економії», що побачила світ у 1968 р. (водночас забувши включити цю книгу до своєї бібліографії), згідно з якими здобутки європейців від грабунку колоній у 1500-1800 рр. становили 1 млрд золотих фунтів стерлінгів, з них 150 млн отримала Британія у результаті експлуатації Індії у 1750-1800 рр. Надходження капіталу в таких обсягах сприяло зниженню відсотків на позики Банку Англії з 8% у 1694 р. (у рік його заснування) до 3% у 1752 р. Це дало змогу Лондону кинути виклик Амстердаму та замінити його на позиції головного фінансового ринку Європи. Така діяльність у жодному разі не свідчила про винятковість Європи, яка, на думку Франка, лише скористалась зі своїх «переваг відсталості» у спосіб, подібний до стратегії азійських тигрів ХХ ст. Своєю чергою, Валерстайн, приписавши напівпериферійним зонам здатність до особливого динамізму, яка іноді створює можливості зростання в межах ієрархічної світ-системи, зробив світ-системний еквівалент концепції переваг відсталості А. Гершенкрона, який зосереджувався на аналізі внутрішньодержавних чинників.

Проте не можна нехтувати таким промовистим фактом, що між країнами спізнілої індустріалізації та європейцями початку ХІХ ст. існувала

принципова відмінність: перші могли скористатись досвідом готових суспільних форм та практик людства (у стилі Марксового заперечення необхідності для кожної нації повторювати політичний розвиток Франції або філософський розвиток Німеччини); натомість європейці були першопрохідцями на шляху до капіталізму та індустріалізму. Питання про індустріальну революцію знов-таки заторкує проблематику європейської особливості, що має на меті пояснити, чому саме Захід винайшов таку форму організації праці та виробництва. Франкове пояснення чинників промислової революції та її локалізації в Англії відкидає будь-які посилання на культурні фактори та пропонує бачення цього процесу з точки зору теорії раціонального вибору. Технологічний прогрес, зумовлений винаходами та застосуванням механізмів, що зберігають працю, призводить до високої ціни робочої сили (остання, своєю чергою, залежить від взаємовідношення між кількістю населення та наявністю землі / ресурсів). Для економік з високою ціною на робочу силу - а саме до таких належали Західна Європа та Сполучені Штати - було раціональним інвестувати в розробку нового устаткування, особливо в пошук нових джерел енергії. Навіть початок промислової революції в Британії не перетворив автоматично цю країну на безперечного лідера світової економіки: «фабрика світу», як часто називали Британію в той час, змушена була не поширювати режим вільної торгівлі на Індію, щоб уможливити відтік капіталу з цієї колонії до метрополії, а також покладалась на торгівлю опіумом, як засобом проникнення до економіки Китаю.

Азійські країни підтримували свою конкурентоспроможність, удаючись до невисокої - порівняно з європейською - ціни на робочу силу. Різницю в цінах на робочу силу Франк пояснює тим, що в Азії, зокрема у Китаї, вартість відтворення робочої сили була нижчою ніж у Європі. Сільське господарство Азії спробувалося поставити дешеві продукти на ринок, а численні робітники мануфактурного сектору - особливо це стосується Китаю - мали можливість отримувати підтримку з боку своїх родичів, головним чином жінок, міграція яких була обмеженою й які продовжували займатись сільським господарством. Англійські пролетарі такої можливості не мали, звідси - вища вартість відтворення робочої сили в Англії. Закономірним наслідком такої ситуації стала і її відносно більша ціна. Темпи зростання населення в Азії також були вищими, і це створювало резервну армію праці, готову змиритись із нижчим рівнем заробітку (цікаво,

що Валерстайн так само звертається до скорочення населення у Західній Європі як до одного з основних «стимуляторів» капіталістичного розвитку). Китай і вся Азія опинились у ситуації, яку М. Елвін означив «пасткою рівноваги високого рівня»: незважаючи на наявність передумов індустріалізації у більш ніж достатній кількості (капітал, розвинені технології та інфраструктура, централізовані й ефективні державні інституції, навички торговельного класу, а найголовніше - виконання функції мануфактурного двигуна світової економіки), для Китаю було доцільніше продовжити використовувати дешевшу ручну працю, ніж індустріалізуватися та перейти до застосування парових машин. Однак картина, яку змалював М. Елвін (Франк цитує цього автора, втім, не бере до уваги його висновки), відображає не стільки кризу надлишку, скільки екологічну кризу в поєднанні з гострою нестачею природних матеріалів (особливо такого важливого для виробництва машин, як залізо). Вислідом такої ситуації стало ускладнення, якщо не унеможливлення прибуткового впровадження технологічних винаходів. Отже, раціональна стратегія використання більшої кількості робочої сили та збереження ресурсів і постійного капіталу засвідчили те, що азійські економіки опинились у глухому куті, вичерпавши потенціал свого розвитку. Англії «пощастило» з огляду на обмежену кількість лісових ресурсів та наявність покладів вугілля, що стимулювало перехід до використання парових машин. У Китаї, натомість, ситуація була діаметрально протилежною, що також стримувало індустріалізацію. Індустріальна революція починається зі змін у виробництві текстилю, і в цій галузі Європа також мала перевагу завдяки можливості отримувати дедалі більші обсяги бавовни з колоній. Натомість в Індії ситуація погіршувалася через зростання обсягів споживання елітою, а також рівня оподаткування для підтримки збройних сил; це призвело до зниження споживання рештою населення, а відповідно - до зниження загального попиту.

Ситуація, що склалася, радше була ознакою не сили азійських суспільств, а їхньої слабкості, особливо з огляду на нездатність до політичного реформування та зміну «стратегії» економічного розвитку у відповідь на виклики, породжені змінами у світовій кон'юктурі, а також інтенсифікацією проникнення Заходу до Сходу. Пропонуючи аргументацію такого стибу, Франк відходить від власних принципів пояснення соціального розвитку. Відповідно до його власної концептуальної схеми, технологічні новації слід було

би розглядати як відповідь на виклик світової економіки, позаяк, за висловом Дж. Аррігі, «періоди фінансової експансії завжди були фазами інтенсифікації конкурентного тиску на інституції урядів та бізнесу європейської системи торгівлі та накопичення. Через цей тиск сільськогосподарське виробництво падало в одних місцевостях та зростало в інших, головним чином, у відповідь на позиційні недоліки та переваги місцевостей у структурі світ-економіки, що змінювалась» [21]. Франк залучає до свого аналізу такі змінні, як погіршення місцевих екологічних умов та негнучкість політичних інституцій, що несподівано наближає його методологію до поглядів теоретиків модернізації, котрі незрідка брали натхнення зі спрощеної версії Веберового дискурсу про раціоналізацію соціальної дії. Крім того, Франкове пояснення суперечливе: заважаючи дію профіциту робочої сили та дефіциту капіталу як чинника, що унеможливив індустріалізацію Азії наприкінці XVIII - на початку XIX ст., Франк ігнорує власний аналіз попередніх 400 р. бурхливого розвитку Азії, яка начебто виконувала функцію світової «чорної діри» для потоків срібла.

Логічно запитати: що саме унеможливило *накопичення капіталу*, що надходив до Азії такими темпами й у такій кількості? Адекватне пояснення неможливе у рамках виключно економічного аналізу та потребує уваги до культурних й інституційних чинників. Франк і сам по-слуговується зазначеним типом інтерпретації, але у стилі *ad hoc*, вказуючи на збільшення попиту на престижні та імпортовані товари з боку вищих прошарків соціальної піраміди, яке, своєю чергою, відвернуло купівельну спроможність від масового ринку споживчих товарів, що вироблялися локально та регіонально. Франк також звертається до класичного марксистського пояснення занепаду імперії Моголів I. Хабібом, пояснення, якому притаманні такі самі європоцентристсько-орієнталістські вади, котрі Франк таврував протягом останнього десятиріччя: правлячий клас держави Моголів виявився власним могильником, перерозподіляючи додатковий продукт, генерований селянством, та паразитично його споживаючи, тим самим посилюючи соціальну поляризацію, а також підвищуючи видатки на репресивний апарат держави.

Отже, детальний аналіз аргументації Франка дає можливість дійти такого висновку: його схема є доволі еkleктичним поєднанням елементів несумісних дослідницьких програм, які, на відміну від марксизму - в усякому разі відповідно до його ідеалізованого сприйняття Леніним, -

так і не стали єдиним цілим. Франк залишається нечутливим до нюансів соціальних змін та робить висновок, що зсуви центрів економічної гегемонії є природним законом світової економічної системи (твердження, з яким ми можемо погодитись), доповнюючи його думкою про успішність азійських економік, яка, згідно із Шумпетеровою формулою, спричинила їхнє падіння. Показовий приклад англійської держави під проводом Єлизавети I, яка раціонально скористалась здобиччю, отриманою завдяки атакам на іспанські галеони - транспортери благородних металів Нового світу до метрополії - та інвестувала її в розвиток морського флоту; натомість держава Азії не спромоглася на аналогічний крок. Ці факти проігноровані Франком.

Франк намагається створити враження, що «спокусі» європоцентризму він протиставляє гуманоцентризм, гаслом якого є формула Горбачова «єдність у розмаїтті», але в реальності він практикує азіоцентризм, який часто перетворюється на китаєцентризм. Зворотним боком такої ідеологічної орієнтації стає активне антизахідництво й антиамериканізм. Саме тут Франкова позиція збігається з поглядами теоретиків світ-системного аналізу. Втім, необґрунтовані вердикти часто не стільки віддзеркалюють занепад американської гегемонії - яка, незважаючи на свою незаперечну кризу, вимагає менш «партизанського» (partisan) та більш виваженого підходу - скільки є паперовими тиграми та механістичним ритуалом знищення ідеологічного / політичного опонента. Погоджуючись із Валерстайном, Франк нараховує лише 20 років (1945-1968 рр.) у так званому американському столітті. Така мінімалізація потенціалу Заходу в цілому та США зокрема не заважає Франкові демонізувати інтенції та наслідки політики цієї країни: приміром, він пояснює азійську кризу 1997 р. виключно інтригами США [22].

Франк вважає, що всіх його інтелектуальних суперників об'єднує погляд на суспільний розвиток крізь лупу або мікроскоп, натомість він пропонує аналізувати цей процес - у дусі Л. Гумільова - за допомогою телескопа, тобто замість мікроподій дослідник має сфокусуватися на динаміці цілого. Лише така методологія надає можливість усвідомити мотто Л. Ранке, який проголосував, що «не існує історії за межами світової історії у такий спосіб, як вона насправді відбувалася» [23]. Засада такого стибу повністю ігнорує методологічні студії Вебера, які більш ніж переконливо продемонстрували ілюзорність «об'єктивістського» підходу до осягнення соціальної реальності. На противагу Веберовій зосе-

редженості на відтворенні та осмисленні специфічності «історичних індивідуумів», а також мікрофокусу популярних «регіональних студій» (area studies), Франк пропонує відмовитись від такої акцентації на відмінностях та закликає віддати належне узагальненням і подібностям, які є навіть поширенішими та важливішими, ніж реальні відмінності. Цілком природним та логічним на тлі таких методологічних засад стає пропозиція Франка надавати пріоритет *послідовності* соціальних процесів порівняно з розривами такої послідовності. Знов-таки, вістря цієї ідеї спрямоване проти Валерстайна, «Модерна світ-система» якого побачила світ у видавничій серії «Дослідження з порушень соціальної послідовності» (Studies in Social Discontinuities). За Франком, первинність послідовності не означає лінійності соціального розвитку, котрий, натомість, має циклічний характер, відображаючи універсальну природу циклів, якими оперують дослідники з найрізноманітніших галузей, включно з фізикою, космологією та біологією. Всередині 500-річних циклів Франк пропонує аналізувати коротші цикли, що ускладнюють сприйняття цілісної картини процесу світового розвитку, та, проте, є її необхідною частиною.

Втім, попри невдалу спробу Франка «переорієнтувати» соціологічне теоретизування з європоцентризму на гуманоцентризм, який насправді набуває у нього форми китаєцентризму, його стиль неортодоксального мислення дає змогу по-новому оцінити роль Азії у формуванні модерної світ-системи та подолати емоційно-апологетичне ототожнення капіталізму західного з капіталізмом раціональним.

До успіху Франкової критики можна долучити деконструкцію за допомогою категорій соціологічної теорії, а не лише історії або філософського аналізу уявлення про незахідні суспільства як персонажів «міфа про вічне повернення»: незмінно репресивні та економічно статичні спільноти, інтеграція яких до світ-економіки, у якій домінувала Європа, була неминучою. Франкова демонстрація динамізму Азії надає підстави відкинути як помилкову концепцію органічної модернізації, ніби притаманної Заходу (така «теорія» відгонить органіцистським расизмом) та замінити її концепцією множинних модернів, серед яких західна, протестантська, або, як називаю її я, - Веберова модерність - є лише одним із можливих варіантів сучасного соціального устрою. Водночас ефективність та цінність такого типу соціального устрою позбавляються абсолютного характеру. Західний модерн був першим і виконав функцію як каталізатора, так і гальма на

шляху Решти до модерності. Очевидно також, що проект модерну є незавершеним і на сучасному етапі. Відтак його подальший поступ мож-

ливий лише за умови врахування улюбленого Франкового гасла «єдність у розмаїтості».

1. Докладніше про інтелектуальний доробок Франка див.: *Кутуєв П. В.* Концепції розвитку та модернізації: еволюція дослідницьких програм соціологічного дискурсу.- К. : Сталь, 2005.- С. 188-249.
2. *Frank A. G.* Re-Orient: Global Economy in the Asian Age.- Berkeley: University of California Press, 1998.- 416 p.
3. Варто зауважити, що Франк відокремлює «свою» світову систему від світ-системи Валерстайна, див.: *Frank A. G.* Immanuel and Me With-Out Hyphen II Journal of World-Systems Research.- 2000,- Vol. 6.- № 2.- P. 216-231.
4. *Frank A. G.* Re-Orient.- P. 25.
5. *Wolf E. R.* Europe and the People Without History.- Berkeley: University of California Press, 1997.- XIV, 503 p.
6. *Fairbank J. K.* Trade and Diplomacy in China Coast.- Stanford: Stanford University Press, 1969.- P. IX.
7. *Wallerstein I.* The Essential Wallerstein,- N. Y.: New Press, 2000.- P. 155.
8. *Frank A. G.* Re-Orient,- P. XXVI.
9. *Sen A.* Indian Traditions and the Western Imagination II Daedalus.- 1997.- Vol. 126.- № 2.- P. 1-26.
10. *Frank A. G.* Re-Orient.- P. 4-5.
11. Ibid.-P. 5.
12. Ibid.-P. 17-18.
3. *Fletcher J.* Integrative History: Parallels and Interconnections in the Early Modern Period, 1500-1800 II Journal of Turkish Studies.- 1985,- Vol. 9.- № 1.- P. 37-58.
- Frank A. G.* World Accumulation, 1492-1789.-N.Y.: Monthly Review Press, 1978.- P. 21.
- Frank A. G.* Re-Orient.- P. 258-259.
- Цит. за: Ibid.-P. 273.
- Цит. за: Wallerstein I. The Modern World-System,- San Diego: Academic Press, 1980.- Vol. 2: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600-1750.- P. 75.
- 18 *Smith A.* The Wealth of Nations.- N.Y.: Random House, 1937.-P. 169.
19. *Braudel F.* Civilization and Capitalism.- Berkeley: University of California Press, 1992.- Vol. 3: The Perspective of the World.- P. 387.
20. *Arruda J.* Colonies as Mercantile Investment: The Luso-Brazilian Empire, 1500-1808 II The Political Economy of Merchant Empires I Ed. by J. D. Tracy.- Cambridge: Cambridge University Press, 1991.- P. 420.
21. *Arrighi G.* The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time.- L. : Verso, 1994.- P. 209.
22. *Frank A. G.* Real World Globalization and Inequality Yesterday and Today II Journal of World-Systems Research.- 2002.- Vol. 8.- № 2.- P. 276-290.
23. Цит. за: Ibid.- P. 284.

P. Kutuev

FRANK'S RE-ORIENTATION: BACKGROUND ASSUMPTIONS AND ITS IMPLICATIONS FOR SOCIOLOGICAL THEORIZING

The article discusses and evaluates background assumptions of Andre Gunder Franks attempt at Re-Orient-ing sociological theory from Eurocentrism to Orientocentrism. Having reconstructed the gist of Franks argument, the article shows its strength in comparison with competitive schools of thought as well as its limits.